

Röya Abdurahmanova
ADU

TÖRƏMƏ QRAMMATİKA MODELƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAFI

Açar sözlər: *sintaktik quruluş, ağac budaqlanması, hərəkət, törəmə qrammatika, alt struktur, üst struktur, universal qrammatika, minimalist proqramı.*

Key words: *syntactic structure, tree diagram, movement, generative grammar, deep structure, surface structure, universal qrammatika, minimalist program.*

Ключевые слова: *синтаксические структуры, древовидная схема, движение, генеративная грамматика, глубинная структура, поверхностная структура, универсальная грамматика, минималистская программа.*

Dilin insanlar arasında ən mühüm ünsüyyət vasitəsi olması hamıya məlumdur. İnformasiya mübadiləsi ünsüyyət zamanı baş verir. Müxtəlif dil vahidləri, cümlə və sintaktik bütövlər bu informasiyanı bizə nəql edir. Bu prosesin idarə olunmasını sintaksis öz öhdəsinə götürərək bazis rolunu oynayır və informasiyanı ötürür. Sintaksis bu prosesi dil vahidlərinin köməyi ilə həyata keçirir.

“Sintaksis” latın dilində “birləşmə”, “tərtibat” mənası bildirir. Sintaksisin əsas vəzifəsi aşağı səviyyəli dil vahidlərini daha yüksək səviyyəli dil vahidləri şəklində birləşdirmək, onları ünsüyyət vasitəsinə çevirməkdir. Məlum olduğu kimi, sintaksisin əsas məsələsi cümlələrin qurulması və formalaşması, dilin sintaktik səviyyəsinin mexanizmini işə salmaqdır. Lakin onun funksiyası təkcə bununla məhdudlaşmır, sintaktik səviyyə nəinki cümləni, hətta birləşməsinin öyrənilməsini də ehtiva edir. Sintaktik vahid kimi söz birləşməsi müxtəlif tammənəli sözlərin birləşməsini özündə təcəssüm etdirir [4, 5].

Dilin sintaktik quruluşunun dil qurumunun digər sahələrlə nisbətdə daha gec formalaşan mürəkkəb hadisə olması dil nəzəriyyəsində müxtəlif dilçilər tərəfindən qeyd olunmuşdur. E.S.Skoblikovaya görə, dildə istifadə olunan vahidlər sabit deyil. O, məhz bu baxımdan sintaktik sistemləri digər sistemlərdən fərqləndiyini qeyd etmişdir. Dildə yeni sözlər demək olar ki, yaradılmır, əksinə biz daima yeni cümlələr yaradırırıq və onları anlayırıq. Hər bir dilin sintaktik kodu mövcuddur və bu kod da öz növbəsində müəyyən qaydalara tabedir. Mövcud qaydalar isə dil daşıyıcıları tərəfindən yerinə yetirilməlidir. E.S.Skoblikovaya görə dil daşıyıcısının özünü əslində bu qaydaları bilən kimi aparması kifayətdir. O, bunu qrammatiklik adlandırır [5].

F. de Sössürün dilçilyə bəxş etdiyi dil və danışq dixotomiyasından fərqli olaraq N. Xomskinin əsərlərində dildən kompetensiya və performansın vəhdətini təşkil edən amil kimi bəhs edilir. Alim kompetensiyanı dil daşıyıcısının dil bilikləri ilə, performansını isə bu biliklərdən konkret situasiyalarda istifadə olunması prosesi ilə eyniləşdirir [7].

N.Xomski dil daşıyıcısının performansını deyil kompetensiyasını linqvistik nəzəriyyədə əks olunmasını düzgün hesab edərək yetirməsi olduğu L.Blumfeldin deskriptiv məktəbinə qarşı çıxmış olur. Bununla da o dilçiliyi yeni bir məcraya yönəlmiş olur.

Dili cümlələr toplusu hesab edən N.Xomskinin linqvistik tədqiqatlarının əsasını sintaksis təşkil edir.

N.Xomski generativ qrammatikanın vəzifələri barədə yazmışdır ki. “Mənə elə gəlir ki, bu ümidverici yanaşma dil hadisələrini və əqli fəaliyyəti mümkün qədər dəqiqliklə təsvir etsək, həmin hadisələri mümkün qədər maksimum izah edəcək nəzəri aparatın işlənməsinə çalışmaq və nəhayət, hazırkı mərhələdə nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirilmiş əqli strukturlarını və proseslərini hər hansı bir fizioloji mexanizimlərə aid etmədən və yaxud əqli funksiyaları “fiziki səbəblər” baxımından şərh etmədən dil hadisələrinin təşkili və funksiyası prinsiplərini aşkarlamaqdır” [1, 35].

Törəmə qrammatikanın inkişaf tarixi olduqca dinamik hesab olunur. Transformasion Qrammatika (*Transformational Grammar*) ilə başlanğıcını götürən bu nəzəriyyənin əsası N.Xomski tərəfindən 1955-1957-ci illərdə qoyulmuşdur.

N.Xomskinin “*Syntactic Structures*” adlı ilk fundamental əsəri 1957-ci ildə nəşr olundu. Bu işdə prinsipial yenilik sintaksisə müraciət deyil, dilin təsvirinə olan diqqət əvəzinə, ümumi bir nəzəriyyənin işlənilib hazırlanması probleminin qarşıya qoyulması idi. 20 səhifədən az olmasına baxmayaraq bu əsər dilçilik elmində inqilab yaratmış hesab olunur. Bu əsərdən sonra N.Xomski tərəfindən dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan bir sıra dəyərli əsər yazılmışdır [9].

XX əsr üçün dilçiliyə yeni düşüncə tərzinin gətirilməsi N.Xomskinin adı ilə bağlıdır. O, dili riyazi formulların köməyi ilə aşmağa cəhd göstərmiş və buna müvəffəq olmuşdur. Generativ-transformasiyon nəzəriyyəsinin ana xəttini az sayda qaydalara əməl edərək, çox sayda cümlə qurmaq ideyası təşkil edir [9].

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, danışan və dinləyən öz ana dilində saysız-hesabsız sayda tamamilə yeni cümlələr qurmaq iqtidarındadır. Mövcud cümlələr heç kəsin demədiyi və eşitmədiyi olmaqla bərabər qrammatik cəhətdən düzgün hesab olunur.

Daha sonra müəllif 1965-ci ildə bu nəzəriyyəni bir az da genişləndirərək Standart Nəzəriyyə (*Standart Theory*) başlığı altında mahiyyətə eyni, lakin daha da mütəşəkkil bir nəzəriyyənin əsasını qoymuşdur. N.Xomski bu nəzəriyyə ilə qrammatik funksiya anlayışını işlətməyə başlamışdır, belə ki, o bu nəzəriyyədə qrammatik kateqoriya əvəzinə qrammatik funksiya ifadəsinə yer vermişdir. Bundan əlavə, burada *NP-VP* (İİ-Fİ) anlayışlarından istifadə edilmişdir. *NP* əsasən cümlənin mübtədası və tamamlığı rolunda çıxış edir ki, orada da dominant olan *N* yəni isimdir. *VP* (Fİ) isə əksər hallarda cümlənin xəbəri rolunda çıxış edir və burada dominant olan mövqe *V* yəni feildir. Mövcud nəzəriyyəyə Leksikon ideyasını təqdim etdi. Alt qatı məna ilə üst qatı isə tələffüzlə əlaqələndirdi.

Məsələn: Alt qat: *Bill saw Bill.* (Bil Bili gördü)

Üst qat: *Bill saw himself.* (Bil özünü gördü)

Sintaktik səviyyədə sintaktik komponentlər digər komponentlərlə əlaqədirlər. Bu nəzəriyyədə alt qat cümlənin semantik izahını, üst qat isə fonetik izahını təqdim edir. Alt qatı üst qata çevirmək üçün transformasiya qaydaları tətbiq edilir bu zaman alt qat isə proyeksiya qaydalarına giriş rolunu oynayır. Bu qaydaların tətbiq olunması ilə semantika təqdim olunur. Fonetik qaydaların tətbiqi ilə isə fonetik realizasiya törəyir. Bu nəzəriyyə dilin anadangəlmə yəni fitri olması fərziyyəsini və adekvatlıq səviyyələrini inkişaf etdirdi. Dilə yiyələnən uşaq ətrafdakıları müşahidə zamanı eşitdiklərindən linqvistik təcrübə qazanır və daxil olunan informasiya dil şöbəsinə ötürülür daha sonra isə instinktiv olaraq analiz edilir və öyrəniləcək qrammatika hazırlanır. Beləliklə, dil şöbəsinə daxil edilən informasiya uşağın təcrübəsi və dil şöbəsinin əldə etdiyi isə öyrənilən dilin qrammatikasıdır. Daha sonra o, eyni dildə danışan müxtəlif insanların qrammatikanın inkişaf etməsi yönündə vahidliyi və sürəti baxımından genetik bələdçinin olması fikrini irəli sürür. O, bunu “fitri hipoteza” adlandırır. Xomskinin “fitri hipoteza”nı sübut etmək üçün sonrakı arqumenti belə bir fakta əsaslanır ki dilə yiyələnənə tamamilə instinktiv və qeyri-ixtiyari fəaliyyətə söykənir. Çünki insan şüurlu olaraq öz doğma dilinə yiyələnməyi seçmir və həmçinin bu fəaliyyət bələdçisiz həyata keçirilir. Xomskinin fikrinə əsasən əgər insanlar bioloji olaraq daxili dil şöbəsi ilə təmin edilibsə uşaqlar istənilən təbii dili öz doğma dilləri kimi qəbul edə bilirlər. Buna görə də dil şöbəsi ilə U.Q. nəzəriyyəsi birgə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Dil mənimsəməsini N.Xomski öz nəzəriyyəsinin adekvatlığı üçün istifadə edir. Uşaq dilinin formalaşmasını (təxminən 7 yaşına qədər başa çatır) mexaniki biheviorist modellərlə izah etmək olmur. Bu, az müddətdir. Buna baxmayaraq uşaq bu yaşda dildə mümkün olan bütün cümlələrin müəyyən

miqdarını mənimsəyir ki, bütün ünsiyyət məqamlarında dil kompetensiyasını nümayiş etdirməyə qabil olur. Bunu da yalnız XVII əsrdən bu yana məlum olan Liabnisin “*innate ideas*” konsepsiyası izah etməyə qadirdir, yəni verilmiş koqnisiya prinsipləri dilöyrənmədə aktivləşir və bu heç də hər şeyi öyrənmək deyildir, bu da bütün dillər üçün eynidir və beyində digər koqnitiv proseslərlə əlaqəlidir [3, 285].

Qrammatikanın adekvatlığı barədə F.Veysəlli “Struktur dilçiliyinin əsasları” adlı kitabında belə qeyd etmişdir: əsas məsələ qrammatika dildə danışanın anlamını adekvat şəkildə necə modelləşdirə bilər? Burada 3 adekvatlıq fərqləndirilir: müşahidə, deskriptiv və izahat adekvatlığı, onlar iyerarxiya yaradır, ilk öncə mətndə faktların müşahidəsi başlayır, deskriptiv qrammatika olur. Üst qatdakı oxşarlıqların gizləndiyi struktur fərqlərini də tapmağı buraya aid etmək olar. İzahat adekvatlığı elə bir nəzəriyyənin yaranmasını tələb edir ki, o, verilmiş ilkin dil faktlarının qrammatik cəhətdən düzgünlüyünü göstərsin, yəni o, dilin forması haqqında teoriya kimi danışır. N.Xomski bunu yalnız generativ qrammatikanın edə biləcəyini iddia edir [3, 283].

N.Xomski yazır ki, universal qrammatika bilgisi geniş mənada ruhun anadangəlmə xüsusuyyətidir. Bu qaydalar və prinsiplərdən ibarət verilmiş sistem çox cuzi və, həqiqətən, bizim ixtiyarımızda olan təcrübə bazisi əsasında sonsuz miqdarda cümlələrin forma və mənasını müəyyənləşdirir, bu da bizim bilgi və fikrimizin sonsuz olması deməkdir [3, 283].

Mövcud nəzəriyyədən transformasiyanın refleksivləşməsi və idarə və əlaqə nəzəriyyəsinin başlanğıcı kimi bəhs olunurdu.

Bu nəzəriyyənin ardınca isə alim 1970-ci ildə mövcud nəzəriyyənin təkmilləşmiş forması olan Genişlənmiş Standart Nəzəriyyəni (Extended Standart Theory) dilçiliyə təqdim etdi. İfadə (Söyləm) quruluşu qaydalarını “*X bar*” nəzəriyyəsi ilə əvəz etdi. Bu nəzəriyyədə alt qat semantikanı təqdim edir, lakin üst qatın semantikaya da təsiri mövcuddur. “Leksikonun” əsas komponentin yəni alt qatın tərkibində mövcudluğu qeyd edilir və ona subkomponent statusu verilir. Leksikonun daxil edilməsi ilə birgə bazis komponentə fonoloji sintaktik və semantik əlamətlər daxil olur. Müxtəlif leksik transformasiyalar vasitəsilə bu əlamətlər bazis komponentinin mücərrəd “P” markerinə çevrilir. Daha sonra isə qrammatik transformasiyaların tətbiqinə başlanılır. Bu transformasiyalar vasitəsilə üst qatlar bərpa olunur. Nəhayət bu konsepsiyanın son mərhələsi olan yoxlanılmış və genişlənmiş standart nəzəriyyə meydana gəlir [3, 286].

Əvvəlki nəzəriyyənin təkmilləşdirilmiş forması olan Genişləndirilmiş standart nəzəriyyədə cümlənin semantik reprezentasiyasında üst qatın olduğu kimi, alt qatın da müvafiq rolunun olması əsaslandırılmışdır [6, 123].

Xüsusi qaydalara tabe olan quruluşları tədricən daha geniş və ümumi olan məhdudiyətlərlə (binding condition-birləşdirmə şərti, complex NP Constraint-i) inkişaf etdirildi. Bu nəzəriyyə bir sıra kiçik nəzəriyyələri ehtiva edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- *X-bar Theory*-(X-bar Nəzəriyyəsi)
- *Theta Theory*-(Teta Nəzəriyyə)
- *Case Theory*-(Hal Nəzəriyyəsi)
- *Binding Theory*-(İdarəetmə Nəzəriyyəsi)
- *Bounding Theory*-(Qeyri-sərbəst Nəzəriyyə)
- *Movement rules (NP, Wh, Head)*- (Yerdəyişmə qaydaları)

Məhdudiyətlər quruluş əlaqələrinə (*c-command*, *m-command*, *government*) istinad olunmağa başlandı. Dil fakültəsi səviyyəsi (LF-Language Faculty) və Kəmiyyət bildirən sözün önə keçməsi (*QR*) kimi gizli köçmə anlayışları təqdim olundu. Bu bizim əsasən istifadə etdiyimiz nümunədir.

1980-ci illərdə geniş vüsət almış İdarə və əlaqə nəzəriyyəsi adını N.Xomskinin universal qrammatikaya həsr olunmuş eyniadlı əsərindən götürmüşdür [8].

İdarə və əlaqə nəzəriyyəsi (*Government and Binding*) N.Xomskinin digər mövcud nəzəriyyələrindən fərqlənən 1981-1986-ci illərdə təqdim olunmuş və daha yaxşı formalaşmış əsəri idi. Qrammatika olduqca modul xarakterə malikdir. Fərqli anlayışlar fərqli modullar tərəfindən idarə olunur. Bunların hamısı cümlənin qrammatik olması üçün uzlaşdırılmalıdır. Bu nəzəriyyə artan ümumiliyin məntiqi cəhətdən gücləndirilməsinə xidmət edir.

Bu nəzəriyyədə sintaksis üç səviyyəyə bölünür:

1. Məntiqi forma (*LF Logical Form*)
2. Alt qat (*D-Structure*)
3. Üst qat (*S-Structure*) [8/11]

İdarə və əlaqə nəzəriyyəsində alt qat və üst qat anlayışlarına müəyyən dəyişikliklər edilərək deep structure və surface structure anlayışları D-structure və S-structure anlayışları ilə əvəz olunmuşdur.

İdarə və əlaqə nəzəriyyəsində bütün dil quruluşlarına başçılıq edə biləcək ümumi prinsip və əlaqələrin yaradılması məsələsi üzərində diqqət cəmləşmişdir [6, 22].

Nəhayət, 1993-cü ildə N.Xomski Minimalist Proqramını (Minimalist Program) mütəşəkkil şəkildə işləmişdir. Dilçilikdə Minimalist Proqram törəmə qrammatikanın daxilində 1990-cı illərin əvvəllərindən bəri inkişaf edən əsas tədqiqat istiqamətidir. Proqram özünün əsasının müəllifin eyni adlı məqaləsindən götürmüşdür. Minimalist Proqram özünün yəni minimalizmin

imkan verdiyi bir çox istiqamətlərin elastikliyi ilə xarakterizə olunan tədqiqat üsullarına nail olmaq məqsədindədir. Nəticədə Minimalist Proqram qrammatik nəzəriyyənin inkişafına bələdçilik edə biləcək mücərrəd quruluş təqdim edir.

Minimalist proqramın məqsədi sintaksisdə çeşidləmə və yenidən başlanmanın həyata keçirilməsidir. Düzgün olanla başlanılmalı və sonra ehtiyac duyulan hər bir şeyə diqqətlə bəraət qazandırılmalıdır. Minimalist proqramın arxasında dayanan əsas məsələ sintaksisin getdikcə daha mürəkkəbləşmiş olması və yaxud izah olunmuş fenomenə əvvəlki yanaşmaların da mürəkkəb olmasıdır. Lakin, bu proqramın özündən əvvəl gələn sələfləri ilə oxşarlığı da mövcuddur, belə ki, hələ də “Teta rollar” öz hüququnu qoruyub saxlamış və budaqlanmalar əsasən əvvəlkilərlə müqayisədə eynilik təşkil edir. Minimalizimdə ağac budaqlanmasında yaxınlıq əsas məsələlərdən biridir. Leksik vahidlər müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir və onlar yoxlanılmaq və ya təyin olunmaq üçün bir-birinə yaxın mövqedə olmalıdır. Məsələn: Wh movement-də (Sual sözləri və ya sual əvəzlilərinin yerdəyişməsində))sual sözünün wh xüsusiyyəti sual xüsusiyyətli bağlayıcı sözün “Wh” xüsusiyyətinin əksinə yoxlanılmalıdır, və bu prosesi həyata keçirmək üçün elementlər arasında oxşarlıq olmalıdır. Xüsusiləşdirici bağlayıcı ifadə (Spec CP) yaxın mövqe hesab olunur. Beləliklə sual sözü və sual əvəzliyinin Xüs. Bİ-yə köçməsinə ehtiyac duyulur.

Bütün bu fikirləri cəmləşdirsək deyə bilərik ki, törəmə qrammatikanın məqsədi dilin daxili qaydalarını (nüvə cümlələrini) aşkara çıxarmaqdır. N. Xomski danışanın mövcud nüvə cümlələrindən saysız-hesabsız cümlələr törətdiyini təsbit etdi. Daha sonra aşkara çıxmış cümlələr birləşərək insan dilini törədir. Törəmə qrammatika daha sonra təkmilləşərək maddi obyektlərdən və real hadisələrdən ayrı əqli təsəvvürlərin sistemli və iyerarxiyaləşdirilmiş formasını alır. N. Xomski bu nəzəriyyə ilə uşaqların öz ana dillərinə xas qrammatikanın üç universal strukturu ilə doğulduğunu təsbit etdi. Adlandırma və təsnifatlandırma prosesi zamanı dil insanların real və canlı təcrübəsindən ayrılaraq onların ideyaları, obyektlər və hadisələr haqqında düşüdükləri müəyyən bir sistemi yaradır.

Törəmə qrammatikası daxilində mövcud olan nəzəriyyələr təkmilləşdikcə N. Xomskinin alt və üst qat anlayışlarına münasibəti də dəyişmişdir belə ki, bu anlayışlar Minimalist Proqramda linqivistik nəzəriyyədən tamamilə xaric edilmişdir.

Minimalist Proqram öz inkişafının erkən mərhələsindədir. Son illər ərazidə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar öncə məlum dil hadisələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə eləcə də daha çox tipoloji cəhətdən müxtəlif dilləri səciyyələndirən yeni hadisələrin aşkarlanmasına təkan vermişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xomski N. Dil və təfəkkür/ İngilis dilindən tərcümə edəni və giriş məqlənin Müəllifi fil.e.d., prof. A.Y,Məmmədov, redaktəsi fil.e.d., prof.F.Y, Veysəllidir .- Bakı: Mütərcim, 2006, 151 səh.
2. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri.-Bakı: ADU Nəşriyyatı, 2006, 86 s.
3. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008, 308 s.
4. Ломтев Основы синтаксиса современного русского языка.-М., Учпедгиз,1958, 166с.
5. Скобликова Е.С.Согласование и управление в русском языке.- М., Изд. «Комкнига», 2005, 226 с. Aitchison J. Linguistics. London: Hogger and Stoughton, 1999 p . 259 p.
6. Chomsky N. Aspects of the theory of Syntax.- Cambridge. MIT Press,1969,
7. Chomsky N. Lectures on Government and Binding. Walter de Gruyter, 1993,371p.
8. Chomsky N. Syntactic structures, The Hague.- Mouton 1957. 120 p.
9. Jespersen O.Growth and Structure of the English Language- L.,1924, 230 p.
- 10.Matthews P.H. Concise Dictionary of Linguistics.- Oxford:1978,410 p.
- 11.PDF [www.public.asu.edu](http://www.public.asu.edu/~gelderer) > ~gelderer > Radford 2009, 318 p.

Roya Abdurahmanova

Summary

The Historical Development of Models of the Generative Grammar

The present article is devoted to the one of the different schools of the generative grammar. The extended information about the universal grammar is provided in the article. Null Subject Parameter, Wh parameter, and Head Position Parameter are proved to be existing in present day English as well. Types of the universals are also dealt with. The article also deals with the investigation of the grammatical functions of the requirements of the Standart Theory. Besides, the grammatical adequacy is presented and analyzed in the article. It is proved, in the article, that Innateness Hypothesis is a complex process together with its elements. Moreover different schools demonstrating the development stages of the generative grammar provided in this article. Deep Structure and Surface structure are also taken into consideration which may have different settings in a given language. The Application of the syntactic relations is also dealt with. The closeness and differences of the Minimalist Program from other schools are also taken into regard.